

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 1:316.4

докт. філос. н., проф. О.П.Дзьобань

ПЕРЕДУМОВИ ТА СЕНС ПРАВОВОГО НІГІЛІЗМУ

У статті розглядаються деякі загальні передумови правового нігілізму та уточнюється його смисл. Наголошується, що юридичний нігілізм являє собою специфічний соціальний орієнтир, що вказує на спрямування вектора провідних негативних тенденцій в юридичній сфері. Доводиться, що правовий (юридичний) нігілізм необхідно розглядати як своєрідний механізм існування і розвитку правової системи, як особливий механізм адаптації суб'єктів права до його функціонування в рамках того або іншого соціокультурного середовища.

Ключові слова: правовий нігілізм, право, суспільство, правосвідомість.

Постановка проблеми. Нігілізм (від лат. “*nihil*” – “ніщо”), узятий як складна психосоціокультурна цілісність, вважається особливим духовним станом індивіда, соціальної спільноти, однією з форм світогляду, а також специфічною поведінковою установкою. Основним змістом нігілізму виступає прагнення до руйнування традиційних засад суспільного життя. Всі нігілістичні прояви об'єднує ідея заперечення й неприйняття наявної навколишньої дійсності і, як наслідок, девальвація цінностей та ідеалів національної культури, норм традиційної моралі, релігії, суспільних інститутів, зокрема державної влади й законпорядку, історичного минулого тощо.

Аналіз наукових джерел і публікацій свідчить, що нігілістичні настрої й установки як неприйняття існуючого порядку речей, як в широкому сенсі опозиція суть “вічне й невикорінне зло”, оскільки не мають позапросторового й позачасового характеру, завжди були присутні в суспільстві. Так, нігілістичний світогляд супроводжував різні етапи людської історії, він так чи інакше представлений у вченнях софістів, кініків, стоїків, епікурейців, скептиків, у китайському легізмі, в

середньовічній ересі, в рухах Відродження, Реформації, Науковій революції й особливо в нігілізмі XIX і XX ст. – філософському (А.Шопенгауер, Ф.Ніцше), соціально-політичному (Д.Писарев, М.Бакунін, П.Кропоткін), естетичному (Дж. Байрон, Ш.Бодлер, О.Уайльд, Р.Вагнер), а також в християнстві, буддизмі, вченнях Нагарджуні й Крішнамурті, концепціях марксизму, екзистенціалізму, фрейдизму, постмодернізму тощо.

Поширеність подібних переконань зумовила й наявність великої “бібліотеки” класичних праць з проблематики нігілізму. Так, термін “*nihilista*” зустрічається вже у Блаженного Августина для позначення єретиків і невіруючих. Пізніше латинське “*nihil*” використовується німецьким філософом Фрідріхом Генріхом Якобі для опосередкування переходу від розсудливої метафізики до “філософії віри й відчуття”. Своім поширенням в Європі поняття “нігілізм” зобов’язане роману І.Тургенєва “Батьки і діти”, де воно виступає, згідно з висловом М.Хайдеггера, як “позначення того переконання, що дійсно існує тільки суще, доступне плотському сприйняттю, тобто власному досвіду, і окрім нього нічого. Тим самим заперечується все, що засноване на традиції, владі й будь-якому іншому авторитеті” [1, с.63].

Ґрунтовну розробку й обґрунтування дане поняття отримало в працях філософів XIX-XX ст. і, передусім, Ф.Ніцше, який визнається родоначальником і пропагандистом філософської теорії нігілізму. “Що означає нігілізм? – розмірковував він. – Те, що вищі цінності втрачають свою цінність...”. Нігілізм виникає там, де життя знецінюється, де втрачена кінцева мета соціального існування, де немає відповіді на питання про сенс життя, про сенс самого світу. “Бог помер” – ось серцевина нігілістичного світогляду [2, с.35-36; 3, с.32]. Звідси нігілізм, слідом за С.Франком, можна визначити як “заперечення або невизнання абсолютних (об’єктивних) цінностей”, коли на зміну універсальним імперативам і критеріям розрізнення добра і зла приходить абсолютизація одного лише “людського, дуже людського”, задоволення суб’єктивних людських потреб [4, с.172-176]. Світ розколюється, роздвоюється на реальність справжню й ілюзорну – на суще й цінне, на буття і його сенс. Абсурд, на думку А.Камю, стає глибинною основою людської екзистенції, фундаментальним і єдино можливим типом взаємостосунків між індивідом і соціальним цілим [5, с.269]. Культура як семантична і нормативно-світоглядна система втрачає свою єдність, органічну злитість з дійсністю, вироджується, стає набором порожніх, мертвих форм і мов, перестає утримувати, “каналізувати” думку й дію соціальних агентів [5].

Нігілізм, стверджує О.Шпенглер, “є суто практичним світонастроєм мешканців великого міста, в яких за спиною закінчена культура і нічого попереду... Вчорашні ідеали, великі релігійні, державні, художні форми є знехтуваними, й лише цей останній акт культури – її самозаперечення – ще раз служить виразом пра-символу всього її існування” [6, с.360].

Взятий в такій якості, нігілізм розкривається як всепоглинаючий “історичний рух”, а не якість кимось представлене вчення або переконання.

М.Хайдеггер вважає, що нігілізм – це “не просто історичне явище серед інших явищ, не тільки духовна течія разом з іншими – християнством, гуманізмом і просвітництвом – в межах європейської історії. Нігілізм по своїй суті – основний рух в історії Західної Європи. Цей рух виявляє таку глибину, що його розгортання може мати наслідком тільки світову катастрофу. Нігілізм є всесвітньо історичним рухом народів Землі, втягнутих у сферу впливу сучасності, його розгортання може мати наслідком тільки світову катастрофу... Нігілізм – внутрішня логіка європейської історії, це наслідок розколу світу на “суще” й “цінне”, відділення реальності від її сенсу” [1, с.164].

Сучасна українська соціогуманітарна думка, на жаль, проблемі правового нігілізму приділяє дуже мало уваги (див. окремі публікації О.Волошенюка, Н.Ємельянової, Т.Лютого, Г.Прістінської [7-10], тому уточнення підходів до розуміння передумов і сенсу правового нігілізму і є *метою* даної статті¹.

Сьогоднішня пострадянська правова наука знає різні варіанти концептуалізації правового нігілізму. Найбільш поширеними і загальноприйнятими серед них є тлумачення правового нігілізму, що вбачають його суть у відсутності позитивного ставлення до права, цінностей і закономірностей правової форми регулювання соціальних зв'язків, в байдужому, скептичному або відкрито зневажливому й ворожому сприйнятті їх. Так, він традиційно характеризується як скептичне й негативне ставлення до права аж упритул до повної невіри в його потенційні можливості вирішувати соціальні проблеми (як того вимагає соціальна справедливість), як сформоване в суспільній та індивідуальній свідомості стійке зневажливе ставлення до права, наявність у посадових осіб і громадян установки на досягнення результатів неправовими засобами або дотримання їх виключно під загрозою примушення чи внаслідок корисливих спонукань. Як підкреслює М.Матузов, спостерігається “зарозуміло-зневажливе, поблажливо-скептичне сприйняття права, оцінка його не як базової, основоположної ідеї, а як другорядного явища в загальній шкалі людських цінностей”, “стійке упередження, невіра у високе призначення, потенціал, можливості й навіть необхідність права” [11, с.6], а, отже, просто індиферентне до нього ставлення.

Разом з наведеною групою дефініцій правовий нігілізм окремими (здебільшого російськими) дослідниками визначається через категорію

---

¹ Тема даної статті безпосередньо пов'язана з соціально-філософськими дослідженнями в межах комплексної цільової програми НДР “Філософські та культурологічні проблеми духовного життя суспільства та розвитку особистості”, яку здійснює кафедра філософії Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.

заперечення його як центральної, сутнісної, смислотворчої межі, його родової ознаки. Правовий нігілізм, у такому разі, є правосвідомістю, побудованою на тотальному, гіпертрофованому запереченні права, його соціальної й особистої цінності, розгляді права як найменш прийняттого й досконалого інструменту, способу регуляції суспільних відносин [12, с.79].

Однак при цьому у вітчизняній юридичній теорії традиційно проводяться відмінності між правовим нігілізмом і діалектичним запереченням правових форм, їхньою конструктивною критикою. Діалектичний підхід дозволяє – в межах історичної перспективи – оцінити позитивне значення й роль конкретного феномена соціоправового заперечення (наприклад, боротьби проти антинародних тоталітарних режимів, свавілля диктаторів, знехтування демократією, мораллю, правами людини тощо), побачити в ньому позитивний, закономірний процес. Відповідно, як відзначає російський дослідник М.Матузов, “коли нігілізм зливається з природним об’єктивним запереченням старого, віджилого, він перестає бути нігілізмом” [12, с.4]. Звідси, правовий нігілізм розуміється як заперечення прогресивних ідей, норм, правових ідеалів і цінностей, що підриває правові засади суспільства, гальмуючи його розвиток, на відміну від конструктивної критики права, яка спрямована на заперечення помилкових норм, ідей, консервативних правових звичок, установок, недосконалих юридичних інститутів і є умовою вдосконалення правової системи, чинником соціально-правового прогресу.

З іншого боку, ряд дослідників разом з нігілістичною правосвідомістю виділяють і крайні форми антиправового світогляду й орієнтації. Прикладом останніх є так званий “правовий негативізм” або “негативно-правовий радикалізм” – особливий стан правосвідомості, пов’язаний з активною протиправною (антисоціальною) спрямованістю особи, – від легковажно егоїстичної мотивації неповнолітніх до усвідомлено антигромадської позиції рецидивістів. У зв’язку з цим П.Баранов свого часу ввів поняття “переродження правосвідомості” для характеристики найбільш важкої і соціально небезпечної форми його деформації. “Якщо правовий нігілізм, – вважає він, – є свідомим ігноруванням вимог закону, що виключає злочинний задум, то перероджена правосвідомість відрізняється ступенем суспільної небезпеки, а також мотивацією, заснованою на свідомому запереченні закону з мотивів корисливості, жорстокості, пожадливісті” [13, с.62-63].

Традиційно правовий нігілізм розглядається перш за все як варіант ціннісної свідомості й ставлення до права, правової форми, що виражається в девальвації, ігноруванні, невизнанні останньої. Саме ціннісно-нормативна структура й орієнтація виступає стрижнем та інтегральною правовою характеристикою соціального діяча, спільноти. Проте в сучасній українській юриспруденції є і досвід ширшої

інтерпретації нігілістичної правосвідомості з використанням поняття соціальної (правової) установки. Правовий нігілізм, таким чином, можна представити як стан суспільної свідомості, для якого характерні: 1) юридична некомпетентність (відсутність правових знань); 2) негативна оцінка права (заперечення його як соціальної цінності); 3) поширеність навиків і стереотипів неправової, протиправної поведінки.

Вказані відмінності в обсязі поняття правового нігілізму (як він представлений в наведених вище групах дефініцій) робить необхідною їхню градацію. Під правовим нігілізмом у вузькому сенсі слід розуміти сформовану в індивідуальній, груповій або суспільній свідомості абсолютну, стійку невіру в справедливість, силу й ефективність права, а в широкому сенсі – негативне ставлення, яке сформувалося (або яке тільки формується) в індивідуальній, груповій або суспільній свідомості, до права, до окремих сфер правового регулювання і юридичної діяльності, сумнів у справедливості, силі й ефективності права.

Загалом і в цілому правовий нігілізм традиційно сприймається як особлива форма деструктивності, як негативний, соціально небезпечний і шкідливий феномен, здатний набувати різноманітних форм, проникати в усі сфери життя суспільства й викликати найнесприятливіші соціальні наслідки. При цьому, правовий нігілізм, як правило, пов'язується з гіпертрофованим запереченням і сумнівом, з обранням найгірших, часто радикальних, екстремістських форм активності, що межують з антисоціальною поведінкою, аморалізмом і злочинною діяльністю. Крім того, йому приписується відсутність якої-небудь позитивної, творчої програми або, принаймні, її абстрактність, аморфність.

Необхідно, проте, відзначити, що ряд дослідників вважають альтернативні ідеї, цінності, пріоритети невід'ємним елементом у структурі нігілістичної правосвідомості. Остання розглядається як негативне соціальне явище, девіантна форма суспільної свідомості, що характеризується сукупністю відчуттів, уявлень, настроїв, переживань з приводу заперечення правових форм регуляції і наявністю альтернативних правових ідей і способів організації суспільних відносин [7; 12; 13]. Суть правового нігілізму, таким чином, визначається тим, що регулятори суспільних відносин цілеспрямовано пропонуються, виробляються як альтернативні офіційним юридичним формам і замінюють їх соціальні норми і механізми.

Негативна оцінка нігілізму багато в чому пов'язана з тими соціальними наслідками, які зумовлені поширеністю в суспільстві нігілістичних настроїв і установок. Серед найбільш небезпечних з них, зокрема, називаються: дестабілізація і дезорганізація суспільного життя, підвищена соціальна конфліктність і напруженість, посилення соціальної пасивності і відчуженості від діяльної, творчої участі в суспільному і державному розвитку, моральна деградація, знецінення людського життя, зниження соціальної захищеності особи, а також підірив основ

гармонійної і взаємно відповідальної взаємодії між державою і населенням, нівелювання довіри до офіційно-правових інститутів, правова дезорієнтованість, роз'єднаність, численні порушення законності, криміналізація суспільних інститутів тощо.

Сучасні автори відзначають широкий спектр причин і умов правового нігілізму, пов'язаних як з історичною спадщиною України (кріпацтво, командно-адміністративна система, декларативність і репресивність законодавства й правосуддя, суперечності християнського і соціалістичного в недалекому минулому світогляді), так і з метаморфозами поточної модернізаційної трансформації нашого суспільства (соціальна й економічна криза, корупція державного апарату, зростання злочинності, відсутність об'єднуючої державної ідеології і правової політики, недосконалість механізму законотворчості і реалізації юридичних розпоряджень).

Нігілістична спрямованість часто пояснюється через ідейно-психологічні особливості особистості, її соціалізації, а також специфіку вітчизняної суспільної свідомості, культури. Наприклад, В.Бачинін концептуалізує правовий нігілізм як “мінливу форму автономії індивідуальної й суспільної свободи, спрямовану проти регулятивної дії норм права”. При будь-яких його формах “уявна автономія від нормативно-регулятивних дій механізму права є зворотною стороною прагнення до самоствердження і самозвеличення над існуючим порядком речей за рахунок його заперечення” [14, с.199].

Розкриваючи загальне поняття правового нігілізму, не можна не відзначити тісну пов'язаність його концептуалізації з проблематикою праворозуміння: очевидно, що самий об'єкт заперечення задається початковим поглядом на право, його репрезентацією в системі життєвого світу індивіда, соціальної спільноти. Отже, уявляється можливим виділення різних типів правового нігілізму. Так, є сенс розрізняти, принаймні, три варіанти анігіляції права (його цінності): юридичний (юспозитивістський, легістський), природно-правовий і соціологічний. При цьому заперечується значущість, цінність, відповідно, норм і принципів офіційного права (законодавства), ідеї (сенсу) права або ж правопорядку.

Деякі дослідники (наприклад, Е.Соловйов) намагаються осмислити феномен правового нігілізму як “нормативну систему, яка дозволяє лімітувати адміністративно-бюрократичне свавілля і перешкоджає тому, щоб могутня централізована влада перетворилася на деспотичну й диктаторську” [15, с.223].

Виходитимемо з того, що право як своєрідна онтологічно нероздільна цілісність, психосоціокультурна система, фактично здійснювана в суспільному житті у взаємодіях соціальних діячів, співвіднесених між собою за допомогою системи сенсів (цінностей, норм), що спільно визнаються ними, вважається невід'ємною складовою

соціального буття. З цих позицій уявляється некоректним ототожнення правового нігілізму із запереченням цінності яких-небудь норм-положень або ж кризою юридичної системи. Він має місце, коли втрачається цілісність суспільства, коли знецінюється самий соціальний світ і соціальні діячі виявляються нездатними до спільного існування. “Кризу права, – підкреслює Ю.Пермяков, – ми спостерігаємо не тоді, коли суспільство розлучається з одними цінностями і проголошує інші, а коли суспільство втрачає себе як ціле, розсипається на безліч окремих одиничних світів, що не пов’язані між собою і не потребують один одного. Він має місце в тих випадках, коли особа не мислить своє життя в рамках соціального цілого, коли знецінюється самий соціальний світ” [16, с.39-52]. Звідси, позитивний сенс правового нігілізму полягає в тому, що формальне заперечення права соціальними діячами, по суті, означає ствердження ідеї правового порядку і єдності, нереалізованої в особистому досвіді індивіда, в житті соціальної спільноти.

З урахуванням згаданого вище, спробуємо окреслити перспективи осмислення нігілістичної правосвідомості в контексті її взаємодії з цінностями і нормами офіційного права, відсутності позитивного до них ставлення, іншими словами, розглядаючи правовий нігілізм як нігілізм юридичний.

Вважатимемо за доцільне розглядати правовий (юридичний) нігілізм як інтерсуб’єктивний феномен, що виступає характеристикою як правосвідомості, так і права, а рівно і всієї правової дійсності як світу правового сенсу в різноманітних його проявах – на рівні мислення, текстів (знакових систем), загальних культурних форм, архетипів. Юридичний нігілізм, таким чином, є не епіфеноменом суспільно-політичного життя, але фактичним небуттям права, руйнуванням його соціокультурної онтології, цінності, сенсу, а значить – чинником ентропії всієї соціальної системи.

Проте юридичний нігілізм може відіграти і позитивну роль у правовій дійсності. Наприклад, він виступає важливим засобом зміцнення існуючих правових інститутів і принципів, своєрідною перевіркою їх на міцність і життєздатність, стимулятором їхніх інтеграційних і захисних параметрів. Юридичний нігілізм є механізмом зворотного зв’язку в рамках правової системи, що дозволяє враховувати різницю між цілями її функціонування і реальними результатами. Він показує, наскільки активно здійснюється перехід від загальних роздумів про об’єктивні потреби в тих чи інших законах до розробки реалістичної програми соціальної взаємодії в системі “особистість – суспільство – держава”. Недосконалість норм права, що відображається в нігілістичній оцінці, є джерелом, мотивом і двигуном пошуків нових юридичних конструкцій. Правовий нігілізм – показник реальної якості нормотворчої, інтерпретаційної й правозастосувальної діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, місця і ролі їх в житті суспільства [17].

Як **висновок** зазначимо, що юридичний нігілізм являє собою специфічний соціальний орієнтир, вказуючий спрямування вектора провідних негативних тенденцій в юридичній сфері. Тим самим він може сприяти певному розчищенню, вивільненню історичного простору для можливо більш адаптивних форм суспільного життя, мобілізувати й акумулювати енергію соціальних діячів на конструювання і відтворення. Юридичний нігілізм, таким чином, необхідно розглядати як своєрідний механізм існування і розвитку правової системи, як особливий механізм адаптації суб'єктів права до його функціонування в рамках того або іншого екоосоціокультурного середовища.

Розуміння юридичного нігілізму як інтегрального феномена правового світу зумовлює його своєрідну багатовимірність, можливість його концептуалізації як у зв'язку з індивідуальними сенсами, мотивами, конкретними повсякденними практиками, так і стосовно його інституціоналізації, об'єктивування в рамках суспільної системи.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Хайдеггер М.* Время и бытие: статьи и выступления / Мартин Хайдеггер: [сост., вступ. ст., коммент., указ.], пер. с нем. В.В.Бибихина. – СПб.: Наука, 2007. – 620 с.
2. *Ницше Ф.* Ессе Номо: Антихрист / Фридрих Ницше; [пер. с нем. Ю.Антоновского, В.Флеровой]. – СПб.: Азбука-классика, 2007. – 222 с.
3. *Ницше Ф.* Так говорил Заратустра: книга для всех и ни для кого / Фридрих Ницше; [пер. с нем.]. – М.: АСТ: Хранитель, 2007. – 380 с.
4. *Франк С.Л.* Этика нигилизма / С.Франк // Вехи. – 1991. – №2. – С.172-176.
5. *Камю А.* Миф о Сизифе / Альбер Камю: [пер. с фр.]. – СПб.: Азбука-классика, 2007. – 251 с.
6. *Шпенглер О.* Закат Европы. Гештальт и действительность: очерки морфологии мировой истории / Шпенглер Освальд; [пер. с нем., вступ. ст. и примеч. К.А.Свасьяна]. – М.: Эксмо, 2006. – 797 с.
7. *Волошенко А.В.* Правовой нигилизм: общетеоретическая характеристика / А.В.Волошенко. – Х.: ООО «Прометей-Прес», 2005. – 103 с.
8. *Смельянова Н.М.* Феномен європейського нігілізму: традиції і новації / Смельянова Н. М. – Донецьк: ТОВ "Лебідь", 2002. – 252 с.
9. *Пристінська Г.Я.* Соціально-філософські основи нігілізму (XIX-XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 "Соціальна філософія та філософія історії" / Г.Я.Пристінська. – Донецьк, 2004. – 18 с.
10. *Лютій Т.В.* Нігілізм: анатомія Ніщо / Лютій Т.В. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2002. – 296 с.
11. *Матузов Н.И.* Правовой нигилизм и правовой идеализм как две стороны «одной медали» / Н.И.Матузов // Правоведение. – 1994. – №2. – С.3-8.
12. *Темнов Е.И.* Теория государства и права / Е.И.Темнов. – М.: Наука, 2003. – 345 с.
13. *Баранов П.П.* Теория систем и системный анализ правосознания личного состава органов внутренних дел: Монография / П.П.Баранов. – Ростов н/Д.: Феникс, 1997. – 166 с.

14. Бачинин В.А., Сальников В.П. Философия права. Краткий словарь / В.А.Бачинин, В.П.Сальников. – СПб.: Лань, 2000. – 400 с.

15. Соловьев Э.Ю. Правовой нигилизм и гуманистический смысл права / Э.Ю.Соловьев // Квинтэссенция: Философский альманах / Сост.: В.И.Мурадей, В.И.Усанов. – М.: Политиздат, 1990. – 447 с.

16. Пермяков Ю.Е. Право как история и исторический факт / Ю.Е.Пермяков // Юридический аналитический журнал. – 2002. – №1. – С.39-52.

17. Дзьобань О.П. Правовий нігілізм як феномен ціннісного відношення до права / О.П.Дзьобань, Є.М.Мануйлов // Гуманітарний часопис: Збірник наукових праць. – Харків: ХАІ, 2006. – №3. – С.34-40.

ПРЕДПОСЫЛКИ И СМЫСЛ ПРАВОВОГО НИГИЛИЗМА

Дзебань А.П.

В статье рассматриваются некоторые общие предпосылки правового нигилизма и уточняется его смысл. Подчеркивается, что юридический нигилизм являет собой специфический социальный ориентир, указывающий направленность вектора ведущих негативных тенденций в юридической сфере. Доводится, что правовой (юридический) нигилизм необходимо рассматривать как своеобразный механизм существования и развития правовой системы, как особый механизм адаптации субъектов права и его функционирования в рамках той или иной социокультурной среды.

Ключевые слова: правовой нигилизм, право, общество, правосознание.

PRE-CONDITIONS AND SENSE OF LEGAL NIHILIZM

Dzeban A.P.

In the article some general pre-conditions of legal nihilizm are examined and his sense is specified. It is underlined that legal nihilizm shows by itself specific social indicator of the orientation of vector of leading negative tendencies in a legal sphere. Led to, that legal nihilizm must be examined as an original mechanism of existence and development of the legal system, as special mechanism of adaptation of subjects right his functionings within the framework of one or another socio-cultural environment.

Keywords: legal nihilizm, right, society, sense of justice.

УДК 340.12

докт. філос. н., проф. С.В.Шефель

ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ В КОНТЕКСТІ ЕКОСОФСЬКОЇ ПАРАДИГМИ

Пропонована до уваги читачів розвідка розглядає функціональне призначення правової культури у контексті екоософського осмислення її місця у розбудові правової державності в сучасній Україні, що дає можливість краще усвідомити нагальну потребу у здійсненні глобальної екологізації правосвідомості громадян, яка виступає умовою формування їх як екогармонійно розвинутих правових особистостей.